

Федорова Н.Є.

кандидат економічних наук, доцент
Українського державного хіміко-технологічного університету

Fedorova Natalia

PhD in Economics, Associate Professor
Ukrainian State University of Chemical Technology

ЕВОЛЮЦІЯ ПОГЛЯДІВ НА ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ ЧИННИКИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА

EVOLUTION OF VIEWS ON INSTITUTIONAL FACTORS OF SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT OF SOCIETY

Сучасний трансформаційний характер розвитку суспільної системи породжує невизначеність у сфері характеристик її новітнього етапу, який умовно визначається як постіндустріалізм. Для глибшого розуміння закономірностей сучасного трансформаційного процесу необхідно перш за все визначення його основних рушійних сил, що відкриває можливість розширення теоретичної бази дослідження постіндустріалізму та прогнозування його основних проявів в майбутньому. В статті аналізуються існуючі підходи до визначення інституціональних факторів соціально-економічного розвитку суспільства. Встановлено, що на тлі великої кількості теорій щодо основних інституціональних факторів суспільного поступу, застосовуваних у науковій літературі, кожен із них вибудовує умовну, спрощену, схематичну філософську модель соціально-економічної еволюції та її факторів. Отже, ця проблема потребує глибшого теоретичного осмислення, оскільки розкриває сутність і джерела формування нового етапу суспільного розвитку, а також формує перспективи для глибшого розуміння його особливостей як середовища, в якому протікає весь комплекс соціально-економічних відносин суспільства.

Ключові слова: соціально-економічний розвиток суспільства, фактори соціально-економічного розвитку суспільства, постіндустріалізм, постіндустріальне суспільство, інформаційне суспільство, суспільство знання.

The modern transformational nature of the development of the social system creates uncertainty in the field of characteristics of its newest stage, which is conventionally defined as post-industrialism, as well as its future stages. For a deeper understanding of the mechanisms of the modern transformation process, as well as the determination of its driving forces, it is important to use an adequate research paradigm of the process of social evolution. The article analyzes existing approaches to determining the main institutional factors of the socio-economic development of society, which opens up the possibility of expanding the theoretical base of post-industrialism research and forecasting its main manifestations in the future. The results were obtained thanks to the application of methods: logical-historical – when studying the process of evolution of theoretical approaches to the periodization of economic development; abstractions – when characterizing the main approaches to determining groups of factors of socio-economic development of society; general and special – when establishing the unity of existing approaches regarding institutional factors of socio-economic development of society. It was established that against the background of a large number of theories regarding the main institutional factors of social progress, used in the scientific literature, each of them builds a conditional, simplified, schematic philosophical model of socio-economic evolution and its factors. Thus, among the main sources of socio-economic development of society, scientists distinguish such institutional factors as competition, economic freedom, market mechanism, property, division of labor, distribution mechanisms, social systems, associations, values, ethics, morality, justice, legal norms, contracts, administrative apparatus, science, universities, technostructures, etc. Such a variety of versions indicates the absence of a unified approach to the analysis of the process of formation and development of a new society. It requires a deeper theoretical understanding since the definition of the essence, sources, and forms of manifestation of a new stage of social development opens up prospects for a deeper understanding of its features as an environment in which the entire complex of socio-economic relations of society.

Keywords: socio-economic development of society, factors of socio-economic development of society, post-industrialism, post-industrial society, information society, knowledge society.

Постановка проблеми. В сучасну епоху, коли перед суспільством гостро стоїть проблема переходу від економіки індустріального типу до якісно нового етапу – постіндустріалізму, що супроводжу-

ється якісними трансформаціями всіх елементів суспільної системи, а також серйозними соціально-економічними викликами, актуалізується завдання розширення теоретичної бази досліджен-

ня проблем розвитку суспільства в нових умовах, усвідомлення закономірностей протікання процесу соціально-економічних трансформацій, виділення його головних рушійних сил.

Різні історичні епохи розвитку цивілізації формували безліч теорій стосовно суспільного устрою та механізмів й джерел розвитку соціально-економічної системи. Більшість сучасних науковців вважають суспільний розвиток таким процесом, що супроводжується якісними змінами всіх елементів суспільної системи. Приміром, російський учений Р. Нурєєв характеризує його як «багатовимірний процес, що включає глибокі зміни в технічній, економічній, соціальній і політичній сферах». Основи наукової теорії економічного розвитку заклав Й. Шумпетер на початку ХХ ст. У своїй фундаментальній праці «Теорія економічного розвитку» (1911) вчений вперше в історії економічної думки вводить поняття економічного розвитку, інновацій та абсолютно по-новому розглядає історичне значення підприємця.

Розглядаючи підходи, які застосовувались до дослідження проблем розвитку суспільства протягом еволюції економічної думки, приходимо висновку, що всі вони базувалися на різних методологічних засадах і, відповідно, мали результатом доволі різні розуміння як сутності, так і рушійних сил даного процесу. Значно відрізняються й концепції щодо ролі інститутів в забезпеченні прогресивного тренду розвитку суспільства. Так, наприклад, класична школа політекономії абсолютизувала роль економічних інститутів й механізмів розвитку, кейнсіанство – політичних, інституціональна течія визначала пріоритет суспільних інститутів в цілому порівняно з іншими джерелами й факторами розвитку тощо. Але практично всі теоретики, що аналізували проблеми динаміки суспільства, визнавали ті чи інші суспільні інститути важливим або навіть вирішальним фактором розвитку суспільства в цілому або окремих його підсистем.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми взаємозв'язку соціально-економічного розвитку та суспільних інститутів знаходились досліджувалися такими видатними економістами, як В. Зомбарт, М. Вебер, Т. Веблен, Ф. Фукуяма Д. Норт, Р. Коуз, О. Вільямсон, Дж. Б'юкенен [1–8]. Серед вітчизняних науковців, що досліджують зазначену проблему, можна виділити А. Чухна Г. Башнянина, Н. Литвиненко, Г. Пилипенко, О. Прутську, С. Степаненка, А. Ткача [9–14] та інших. Визнаючи вагомий внесок перелічених дослідників в сфері дослідження інституціональних факторів соціально-економічного розвитку суспільства, необхідно констатувати відсутність єдиного цілісного підходу як до визначення самої категорії «інституціональні чинники розвитку», так і до визначення тих його елементів, що відіграють вирішальну роль на етапі постіндустріалізму.

Мета статті. В статті аналізуються існуючі підходи до визначення основних інституціональних факторів соціально-економічного розвитку суспільства, що відкриває можливість розширення

теоретичної бази дослідження постіндустріалізму та прогнозування його основних проявів в майбутньому.

Виклад основних результатів дослідження. В процесі дослідження еволюції поглядів на інституціональні чинники соціально-економічного розвитку суспільства необхідно перш за все окреслити перелік таких факторів, зважаючи на основні сфери соціально-економічної системи суспільства, кожна з яких містить відповідний набір інституцій. Так, в економічній сфері серед них виділяють: конкуренцію, економічну свободу, ринковий механізм, гроші, ціни, власність, поділ праці, фірми тощо; у соціальній сфері: механізми розподілу, соціальні умови, суспільні устрої, асоціації, професійні союзи, організації підприємців тощо; у соціокультурній сфері: цінності, мову, етику, мораль, справедливість, релігію, звичаї, рутини, церкви тощо; у політико-правовій сфері: правові норми, контракти, конституції, ієрархії, держави, політичні партії, уряди, адміністративний апарат, міжнародні організації та угоди тощо; у науково-технологічній сфері: науку, університети, наукові організації, техноструктури тощо.

В античні часи та у середні віки суспільний прогрес розглядався вченими в широкому сенсі, без поділу на окремі його сфери – економічну, соціальну, політичну тощо, та досліджувався переважно з акцентом на його духовні витoki та сфери прояву – свободу, гуманізм, справедливість, моральність. Так, в стародавні часи, коли проблема соціально-економічного розвитку суспільства як цілісна доктрина ще не сформувалася, мислителі все ж таки міркують про майбутнє суспільства та економіки з погляду справедливості й божественних настанов і надають поради щодо організації та раціональних методів ведення господарства, оскільки основними джерелами прогресу вважається вдале державне управління. Так, у законах царя Хаммурапі проявляється спроба систематизувати правові норми, «щоб сильний не утискав слабкого, щоб сироті та вдові надана була справедливість». Конфуцій, пов'язуючи процвітання держави з багатством народу, закликав управляти державою на засадах доброчинності, високоморальної поведінки, не обтяжуючи населення високими податками.

В моделі ідеальної держави Платона, що сприятиме збільшенню суспільного добробуту, вихідною є ідея справедливості – ідеальної доброчинності, яка об'єднує та врівноважує мудрість, мужність та стриманість. Вчений здійснює поділ ідеального суспільства на класи відповідно до свого місця в системі поділу праці та зазначає, що класи правителів та воїнів не повинні мати приватної власності, щоб не заздрити, не конкурувати й не відволікатись від щоденних турбот про суспільне благо. Інші ж класи мають право на приватну власність як стимул до високопродуктивної праці. Тим самим вчений показує важливе місце економічного інституту приватної власності та поділу праці в розвитку суспільства. Аристотель також намагався проникнути в суть економічних

явищ на основі аналізу інституціональних факторів: свідченням цього є його концепції «справедливої ціни», «договірної» концепція походження грошей тощо.

В епоху середньовіччя, коли проблеми суспільного розвитку розглядаються в руслі консерватизму, суспільним інститутам, переважно політико-правової сфери, приділяється значна увага. Юридичні кодекси, цехові статuti, міське право з позиції середньовічних мислителів покликані забезпечити впорядкованість повсякденного господарського життя, а релігійні канони приводять господарську практику у відповідність до божественних настанов. Приватна власність вважається ними центральною економіко-правовою категорією, тобто важливим законним, встановленим Богом інститутом людського суспільства.

Меркантилісти, досліджуючи проблеми розвитку суспільства в категоріях збільшення багатства країни, надавали перевагу таким інститутам, як гроші та державне управління (протекціоністська політика). Як вважав Дж. Стюарт, ринковий механізм подібний до годинникового, що потребує майстра. При цьому категорії моралі та справедливості також враховуються меркантилістами як показники успішності державної політики.

Теорію багатства нації, враховуючи фактори моралі, свободи, культури продовжили та розвинули вчені-фізіократи. Їхнім головним внеском в теорію розвитку суспільства стало дослідження економічної системи як цілісного організму. Так, Ф. Кене в своїй відомій праці «Економічна таблиця» (1758) розглядає проблему пошуку механізму, що упорядковує економічні зв'язки всередині системи, надаючи їй ознак стійкості. Таким механізмом Ф. Кене вважає фізичні та моральні закони природи, стверджуючи, що вони є законами світового порядку, встановленими вищими небесними силами.

Проблеми динаміки економічної системи в категоріях прогресу започаткував послідовник Ф. Кене, А.Р.Ж. Тюрго, який вперше дослідив взаємозв'язок і взаємозалежність інтелектуального та економічного прогресу, а також залежність їх обох від свободи. На думку вченого, в основі економічного прогресу лежать «страсті» – егоїзм, амбіції, марнославство, без яких людський рід завжди б залишався посередністю. Інтелектуальний прогрес і здатність людства до творчості, з погляду Ж. Тюрго, залежить від мови народів та їхньої писемності, фізичних наук та практичних ремесл, а також історії, математики, логіки, етики й політики. Загальний же суспільний розвиток, що проявляється як інтелектуальний та економічний прогрес, з позиції вченого, відбувається через свободу, що сприяє як розвитку наук, так і економічному підприємству.

Ідеї Ж. Тюрго про роль розуму та свободи в забезпеченні добробуту суспільства набули подальшого розвитку в дослідженнях його сучасника і майже однодумця Ж.А. Кондорсе. Так, вчений писав: «настане момент, коли сонце буде висвітлювати землю, населену тільки вільними людьми,

що не визнають іншого пана, крім свого розуму» [15]. Схожої думки додержується й Вольтер, який вважає, що прогрес суспільства відбувається під впливом духовної культури і перемоги розуму над забобонами.

За часів А. Сміта суспільний розвиток розглядався виключно в економічній площині та ототожнювався з економічним зростанням. Відповідно, основними джерелами економічного зростання вчені-класики вважали переважно економічні інститути – економічну свободу, конкуренцію, поділ праці, не заперечуючи при цьому важливості моралі, справедливості в розподілі доходів, інтелектуального прогресу, забезпечення прав власності. Так, А. Сміт в своїй праці «Дослідження про природу і причини багатства народів» (1776) визначає особистий інтерес егоїстичної «економічної людини» могутнім стимулом зростання суспільного добробуту. В якості основи прогресу А. Сміт утверджує особливий тип «природної свободи», яка ґрунтується на справедливості, чесності та рівності всіх перед законом [16].

Після А. Сміта наукові погляди на процес суспільного розвитку дещо трансформувалися. Не заперечуючи важливості економічної свободи, приватної власності й конкуренції, вчені все більше акцентують свою увагу на таких соціальних інститутах, як розподіл суспільного продукту та його роль в забезпеченні суспільного розвитку. Поступово формується й розуміння про важливу роль держави в забезпеченні прогресу суспільства. Так, видатний вчений-класик Т. Мальтус у «Дослідженні закону народонаселення» (1798 з наступними редакціями 1803, 1806, 1807, 1817 та 1826 рр.) вперше звертає увагу на існування певних суспільних перепон для постійного й всезростаючого економічного прогресу. Поставивши в центр дослідження економічного зростання проблеми функціонування соціального інституту розподілу національного доходу, вчений визначив у якості таких перепон швидке зростання чисельності населення на тлі повільного зростання засобів існування. Водночас вчений стверджував, що такі економічні інститути, як економічна свобода, приватна власність, конкуренція та вільні ринки здатні слугувати основою економічного зростання в майбутньому [17, с. 23].

Внесок вченого-класика Дж.С. Мілля в теорію суспільного прогресу полягає у впровадженні методів статистики та динаміки для пізнання економічних явищ. Серед факторів, що забезпечують прогресивний розвиток суспільства, Дж.С. Мілля виділяє зростання влади людини над природою, зміцнення безпеки особистості й власності, розвиток ділових здібностей, поширення й поглиблення кооперації тощо, а обмеженість суспільного розвитку, викликану тенденцією норми прибутку до зниження, на думку вченого, можна подолати за допомогою «зростання всіх форм духовної культури, морального й соціального прогресу..., розвитку мистецтва і життя» [18, с. 82]. Окрім того, Дж.С. Мілля визнає важливу роль розподілу суспільного продукту та виступає за державне

втручання в цей процес за допомогою таких соціальних інститутів, як асоціації, кооперативи, тред-юніони тощо.

Проблеми й суперечності суспільного розвитку при капіталізмі досліджували соціалісти-утопісти, акцентуючи свою увагу не тільки на категоріях справедливості, а й визначаючи важливу роль політико-правових інститутів в процесі побудови справедливого суспільства. Аналізуючи фактори, що сприяють розвитку, найважливішими з них вони вважають науку та індустрію (К.А. Сен-Сімон), людські пристрасті (Ш. Фур'є), освічених людей, державу та закон (Р. Оуен).

Подальша еволюція ідей соціалістів-утопістів відбулася в працях К. Маркса як основоположника формаційного підходу до процесу суспільного розвитку. Як і вони, К. Маркс вважає буржуазну епоху останньою антагоністичною формою суспільного виробництва але, на відміну від своїх попередників, він виступає прихильником революційної форми суспільного прогресу, хоча й не заперечує можливостей еволюції капіталізму шляхом обмеження приватної власності, змін в відносинах розподілу під тиском профспілкового руху, вдосконалення технологічної бази та підвищення ролі наукової праці, яка не підпорядковується повністю ринковому механізму регулювання [19, с. 450]. На думку К. Маркса, головною рушійною силою прогресу виступає невідповідність продуктивних сил виробничим відносинам, що склалися, а соціально-економічна революція, що виступає формою прояву класової боротьби в процесі формування нових виробничих відносин внаслідок розвитку продуктивних сил, стає механізмом вирішення суперечностей та формування нової суспільно-економічної формації замість попередньої. Отже, незважаючи на націленість К. Маркса на економічні детермінанти суспільного розвитку він все ж таки визнає важливість політико-правових, наукових та соціокультурних інститутів в його забезпеченні.

Погляди послідовників К. Маркса – німецьких ревізіоністів – на розвиток суспільства були позбуті ідей необхідності революційних трансформацій суспільних систем, адже вони були переконані, що за допомогою державних реформ можна досягти безболісної трансформації капіталістичної системи в більш справедливе суспільство. Так, Е. Бернштейн наголошував на необхідності поряд з розвитком і впливом продуктивних сил і відносин відводити належне місце правовим і моральним поняттям, історичним і релігійним традиціям епохи, впливу географічних та інших чинників, до яких, безумовно, належить і природа самої людини і її духовних здібностей. К. Каутський, досліджуючи процес суспільного розвитку, надавав першочергового значення розробленню та модернізації виробництва, проблемі політичної та економічної демократії [20, с. 5]. Отже, соціал-демократи, відмовляючись від комуністичних ідей, схилилися до концепції «демократичного соціалізму», що досягається за рахунок таких інститутів, як держава та її соціальні реформи, планування

виробництва, справедливий розподіл, тобто втілює в собі ідеї «змішаної економіки».

Представники німецької історичної школи, подібно до соціалістів-утопістів і соціал-демократів, заперечували діалектичний характер прогресу суспільства та, на відміну від попередників, визнавали лише позаекономічні його чинники: правові, морально-етичні, культурні, природні, ментальні тощо, повністю або частково заперечуючи існування будь-яких універсальних та об'єктивних економічних законів. Заперечуючи діалектичний характер суспільного розвитку, вони рішуче виступали проти абстрактного характеру, космополітизму й універсальності класичної економічної науки та обґрунтовували необхідність формування нової, національної політичної економії, що орієнтувалася б на дослідження національних та історичних особливостей функціонування й розвитку економічних систем. Так, Ф. Ліст як попередник німецької історичної школи, вважав головним фактором суспільного прогресу інститут держави та її протекціоністську політику, націлену на розвиток продуктивних сил, до яких він відносив не лише традиційні економічні ресурси, а ще й природу, соціальний капітал, політичні закони, мораль, заощадження, громадські та політичні заклади тощо [21, с. 235]. Некономічні інститути вчений вважає основним джерелом багатства: «нація має добувати духовні й суспільні сили, щоб виробляти матеріальні блага». На думку Ф. Ліста, саме за допомогою «виховного протекціонізму» держава здійснює «індустріальне виховання нації» на шляху переходу до вищої стадії економічного розвитку [21, с. 168].

Послідовники Ф. Ліста – представники німецької історичної школи та нової історичної школи – так, як і він, розробляли оригінальні підходи до періодизації суспільного розвитку, в яких досліджував як економічні, так і некономічні інститути в якості його джерел (правовий порядок, соціальне партнерство, духовність, релігія, ідеологія, мотивація, аскетизм, ощадливість тощо). Так, Б. Гільдебранд заперечує класичну ідею «економічної людини» та її егоїзм як основний стимул економічного розвитку, а утверджує концепцію моральності політичної економії як науки. Критикуючи утопічний соціалізм, вчений вважає потужним стимулом для індивідуального розвитку приватну власність. К. Кніс, підтримуючи цю ідею, вважав, що господарська поведінка окремої особи не зводиться до егоїстичних устремлень і визначається ментальністю народу, чинними законами та мораллю. Він доводив, що спостереження економічного розвитку різних народів сприяє розробці ефективної економічної політики держави, спрямованої на досягнення його цілей.

Представники соціального напрямку в рамках німецької історичної школи (А. Вагнер, В. Зомбарт, М. Вебер, Р. Штаммлер, Р. Штольцман та ін.) пішли ще далі – вони визнавали примат некономічних факторів суспільного розвитку – «чесне слово, довіру, моральні засади, звичаї, право» як чинники економічного розвитку «в минулому і в майбутньо-

му», обґрунтувавши необхідність аналізу господарської діяльності у тісному зв'язку з динамічним соціокультурним середовищем. Так, В. Зомбарт виділив три групи чинників еволюції господарської системи: техніко-економічні (сукупність матеріальних засобів, за допомогою яких отримують і трансформують блага), соціально-організаційні (сукупність соціальних, юридичних та інституціональних елементів, які визначають межі економічної діяльності та відносини між економічними суб'єктами) та соціально-психологічні (суспільна свідомість, мислення, ідеологія). Вирішальними з них, з позиції В. Зомбарта, є соціокультурні чинники: «капіталістичний дух» (ініціатива, егоїзм, жага пригод, насильство, авантюризм (дух підприємництва) та скромність, бережливість, працьовитість, поміркованість «дух бюргерства») [1].

М. Вебер нетенденційно для представників історичної школи доходить висновку, що розвиток країн, хоча й має національно-культурну специфіку, все ж таки має певні спільні риси й закономірності, однією з яких він вважає тенденцію до раціоналізації соціально-економічного життя. Розглядаючи історичний процес зміни поведінкових орієнтирів суб'єктів, Вебер робить висновки про те, що у формуванні капіталістичної системи господарювання головну роль відіграло поєднання раціонального прагнення до максимізації прибутку («дух капіталізму») з протестантською етикою [2].

Таким чином, праці В. Зомбарта та М. Вебера започаткували дослідження морально-етичної природи суспільно-історичних процесів, менталітету нації як визначального чинника економічної поведінки, інституційних меж господарської діяльності та факторів їх зміни.

Соціальний напрям в політичній економії, що виник на базі історичної школи, також приділяв увагу дослідженню соціальної мотивації та ціннісних факторів економічної поведінки з метою вдосконалення існуючої господарської системи до досягнення господарського ідеалу – достойного існування всіх членів суспільства. Його представники (Р. Штольцман, Р. Штаммлер, О. Шпанн та інші) визнавали примат соціокультурних та правових інститутів як факторів соціально-економічного розвитку суспільства. Так, наприклад, Р. Штольцман стверджував, що економіка підпорядковується моральним ідеалам, та трактував капіталістичне виробництво як засіб реалізації моральних цілей та досягнення життєвого достатку усіх членів суспільства.

Подальша еволюція теорій економічного розвитку в контексті дослідження економічного зростання відбулася завдяки прогресу точних наук та проявилася в працях маржиналістів. На противагу класикам, які зосереджувалися на аналізі глобальних динамічних процесів і закономірностей розвитку ринкової економіки та досліджували універсальні закони економічного зростання суспільного багатства, неокласики переважно намагалися сформулювати закони раціонального господарювання на мікрорівні в умовах обмеженості

ресурсів та були націлені на аналіз статичних процесів, що допускає математичне вирішення. Історичний процес розвитку економічної системи в їх працях практично не розглядається, а увага зосереджена на пошуку факторів економічного зростання у межах рівноважних оптимізаційних моделей. Незважаючи на це, в їх працях все ж таки зустрічаються ідеї щодо динаміки суспільного розвитку й засобів та механізмів впливу на нього. Як і класики, в якості факторів соціально-економічного розвитку неокласики переважно розглядають економічні інститути, дія яких може доповнюватися державною координацією. Так, А. Маршалл в книзі «Принципи економік» (1890) розмежує економічний та соціальний прогрес, а рушійними силами розвитку суспільства він вважає економічну свободу та конкуренцію [22, с. 213]. Неокласик А. Пігу обґрунтував поняття «економічного добробуту», механізмами максимізації якого він вважає оптимізацію системи розподілу національного багатства та вільну конкуренцію, що існує не на всіх ринках, тим самим обґрунтувавши необхідність доповнення ринкового механізму державним регулюванням економіки.

Протягом перших десятиліть ХХ ст., в період загострення соціально-економічних суперечностей, що притаманні капіталістичному способу виробництва, з низкою праць виступив представник неортодоксального напрямку в рамках неокласичного підходу австрієць Й. Шумпетер, який, поряд з такими вченими, як С. Кузнець, М. Кондратьєв та інші, заклав основи наукової теорії економічного розвитку. Й. Шумпетер в своїй книзі «Теорія економічного розвитку» (1912) стверджував, що значне зростання національного продукту відбувається у формі дисгармонійних стрибків і ривків в результаті освоєння абсолютно нових інвестиційних проектів. Все те, що попередники вважали дестабілізуючими факторами капіталістичної економіки – монополізм, економічні цикли, конкуренція – вчений представляє факторами прискорення прогресу. На його думку, капіталізму може загрозувати тільки самознищення від власних досягнень: «капіталістичний процес не тільки руйнує власну інституційну структуру, а й створює умови для іншої. Зрештою, «руйнування», може, й не те слово. Мабуть, я мав би говорити про трансформацію» [23, с. 207–208].

На початку ХХ століття, внаслідок кризи неокласичної теорії, їхня модель вільної конкуренції трансформується в модель недосконалої конкуренції, в якій роль традиційних ринкових інститутів саморегуляції значно поступилася механізмам державного впливу на економічні процеси взагалі та на економічний розвиток зокрема. З'являється нова теоретична концепція – кейнсіанство. У своїй економічній програмі Дж.М. Кейнс виходив з того, що вплив на економічне зростання завдають не економічні чинники: держава (стимулюючи споживчий попит на засоби виробництва і нові інвестиції) та психологія людей.

Альтернативою неокласичній теорії економічного зростання стала посткейнсіанська, основи

якої заклали у своїх працях Дж. Робінсон, Н. Калдор, П. Сраффа, а згодом багато які положення були розвинуті Л. Пазінетті та Дж. Крігелем. Посткейнсіанці виступили з власною концепцією економічного зростання й розподілу, в яку включили недосконалу конкуренцію, технічні умови, інфляцію, інституційні фактори, розподіл продукту на споживчі й виробничі блага тощо.

Представники неолібералізму також відштовхувалися в своїх теоріях від неокласичних моделей економічного зростання та, на противагу ним, намагалися здійснити аналіз якісних змін і трансформацій інституціональних умов господарювання. Так, представники німецького ордолібералізму – Л. Ерхард, А. Мюллер-Армак, В. Ойкен – створили теорію трансформації тоталітарного ладу на демократичну ринкову економіку. На думку В. Ойкена, «природно зростаючий» капіталістичний лад утворюється еволюційно, у процесі історичного розвитку, а свідомо створений конкурентний ринковий устрій, як в післявоєнній Німеччині, виникає на підставі політичних рішень. Суспільно-економічним ідеалом суспільства німецькі ордолібералісти вважали соціальне ринкове господарство як прототип моделі сучасної змішаної економіки, тобто «синтез» між гарантованою законом свободою в економічній сфері та зобов'язанням держави щодо забезпечення соціальної справедливості та захищеності своїх громадян.

Оригінальність поглядів представника нової австрійської школи неолібералізму Ф. фон Хайєка полягала в розробці ним вчення про спонтанний характер ринкової економіки. Висловлюючи постулат про обмеженість людського розуму, вчений розрізняє два принципи взаємодії між індивідами в умовах ринкового порядку: регулювання на основі інстинктів (первинні) та взаємодії, що розповсюджуються за допомогою навчання, звичок та традицій: чесність, договір, приватна власність, конкуренція, прибуток, приватне життя. Тим самим вчений абсолютизує роль ринкового механізму, а також моральних норм та традицій в якості фактору суспільного розвитку та заперечує дієвість державної політики через обмеженість людського знання.

Окреме місце серед теорій економічного зростання й розвитку займає інституціональна доктрина, прихильники якої в якості рушійної сили прогресивного поступу суспільства виділяють суспільні інститути, які вони розглядають в історичному контексті. Економіку вони прагнуть розглядати в органічній єдності її структурних елементів у межах певних суспільних відносин, тобто роблять акцент не тільки на економічних, але й на неекономічних інститутах як факторах соціально-економічного розвитку суспільства, особливо виділяючи політичні та соціокультурні – суспільні рухи, профспілки та політичні партії (за термінологією Дж. Коммонса – «діючі колективні інституції»), а також психологію, інстинкти, традиції. Тим самим вони демонструють єдність з ідеями німецької історичної школи, але, на відміну від останньої, не фетишизують державу та централізм, а розгляда-

ють її лише як інструмент суспільного контролю та прогресу як процесу керованої еволюції. Тим самим інституціоналісти доходять висновку, що не об'єктивні економічні закони, а вдосконалення інституцій та зростання професійних знань є основою суспільного розвитку. Окрім того, в своїх працях вони розкривають самі механізми розвитку суспільства та інститутів. Водночас інституціоналісти розглядають поняття інститутів дещо звужено: як систему цінностей, відносячи до них лише неекономічні, зокрема, соціокультурні та політико-правові складові, ігноруючи економічні – інститути ринкового саморегулювання, поділу праці, ціноутворення, розподілу тощо. Так, засновник інституціоналізму, американський соціолог і економіст Т. Веблен доводить, що економічний суб'єкт, який максимізує корисність, насправді оточений соціокультурними інститутами, які повільно, але змінюються в просторі та часі, виступаючи основою для соціально-економічних змін. З його погляду «інститути – це, по суті, розповсюджений спосіб мислення про те, що стосується окремих відносин між суспільством і особистістю, тими функціями, які вони виконують ..., система життєдіяльності суспільства, яка з психологічної сторони може бути охарактеризована в загальних рисах як переважаюча духовна позиція або розповсюджене уявлення про спосіб життя в суспільстві» [3, с. 201–202].

Отже, першочерговим завданням економічної науки представники інституціоналізму вважали дослідження розвитку суспільних інститутів, які, на їх думку, трансформуються та змінюються під впливом економічних сил (способу виробництва, кількості населення, змін організації виробництва тощо). «Розвиток інститутів – розвиток суспільства» – пише Т. Веблен [3, 201–202]. Механізм розвитку в інтерпретації Т. Веблена виглядає не як перехід від однієї стадії до іншої, а як процес постійної еволюції під впливом взаємного пристосування економічних та неекономічних (інституційних) факторів розвитку [3, с. 188]. При цьому особливу роль вчений відводить суспільній психології, а особливо інстинктам як мотивам економічної поведінки (самозбереження, заздрість, престиж, конкуренція, наслідування, соціальний статус тощо). Своєю чергою, інституції змінюються тому, що на них впливає людська психологія з одного боку, і суцільний потік технічних факторів – з іншого. Тобто вчений в своїх працях, як і його послідовники-інституціоналісти, ототожнює інституційні фактори розвитку з неекономічними інститутами, економічні ж інститути він відносить до економічного, а не інституціонального середовища. Вчений розглядає розвиток не просто як перехід суспільства від однієї стадії до іншої, а як процес перманентних змін, що відбувається під впливом взаємного пристосування економічного та інституціонального середовища.

В подальшому ідеї Т. Веблена розвивалися його послідовниками за двома основними напрямками. Перший з них продовжує дослідження суспільного розвитку як процесу інституціональних змін, як в теорії Т. Веблена. Так, американ-

ський економіст Д. Норт, взявши за основу теорію А. Сміта, розглядає економічне зростання не просто як суто економічний феномен, що відбувається під впливом поглиблення поділу праці, а у тісному взаємозв'язку з інституціональною структурою суспільства. На думку вченого, інституції виступають фундаментальними факторами функціонування економічних систем в довгостроковій перспективі, вирішуючи проблеми кооперації між людьми, зменшуючи невизначеність шляхом встановлення стійкої, хоча й не обов'язково ефективною структури взаємодії між ними. При цьому, на думку вченого, інститути можуть як сприяти економічному зростанню, так і гальмувати його. У роботі «Структура та зміни в економічній історії» (1981) Д. Норт виділяє декілька головних джерел інституціональних змін: нові знання й технології (відкривають нові канали до максимізації доходів), зрушення в структурі відносних цін (створюють зацікавленість контрагентів у перегляді правил трансакцій), ідеологія (вирішує суперечність між суспільною свідомістю та шляхами максимізації доходів). Перелічені фактори починають діяти, з позиції Д. Норта, в випадку, якщо очікувані вигоди від переходу до нових формальних і неформальних інститутів значно перевищують витрати трансформації [5]. Таким чином, з позиції вченого, інституції виступають фундаментальними факторами функціонування економічних систем в довгостроковій перспективі, а економічні реформи повинні спиратися виключно на адаптивну ефективність інститутів.

Підтримуючи ідеї Т. Веблена про економічний розвиток під впливом інституціональних факторів, Р. Коуз у своїх дослідженнях критикує неокласичні теорії економічного зростання за нехтування так званими трансакційними витратами як новим видом його обмежень поряд із фізичними та економічними [6]. Причиною виникнення та збільшення трансакційних витрат Р. Коуз вважає невизначеність прав власності, внаслідок чого зростають екстерналії. Тим самим теорема Р. Коуза відводить від ринку звинувачення в «провалах», оскільки це – помилка держави у забезпеченні прав власності.

Неокласичні теорії економічного зростання з урахуванням фактору трансакційних витрат розвиває й О. Вільямсон, який аналізує важливість таких інституціональних факторів розвитку, як влада, свобода, ефект репутації, гідність, а також розробляє альтернативні моделі трансакційних витрат за показниками власності та за формою контрактів й досліджує вплив стимулів і бюрократії на ці моделі.

Критикою як неокласичних, так і неокейнсіанських теорій економічного зростання в межах інституціоналізму займалися представники такої течії, як «теорії суспільного вибору» (Дж. Б'юкенен, Г. Таллок, М. Олсон та інші). Вони піддали сумніву кейнсіанську тезу про дієвість механізму прийняття колективних рішень і, відповідно, про ефективність самого державного втручання в економіку. Так, М. Олсон дійшов висновку, що в умовах трансформаційної економіки національний дохід

перерозподіляється неефективно через наявність «груп особливих інтересів», що конкурують з державними інституціями за контроль над потоками доходів. Вчений визначає дві головні умови, що необхідні для економічного зростання: чітко визначені індивідуальні права власності та відсутність грабіжництва, запорукою чого виступає ефективна правова система й політичний устрій, тобто, належне інституційне середовище, без якого «країна буде обмежена тільки автономними ринками» [24, с. 140].

Друга група послідовників Т. Веблена утворює інституціонально-технократичну течію інституціоналізму, що формується в 60-80-ті рр. ХХ ст. та включає в себе технократичні концепції К. Кларка, Ж. Фурастьє, Д. Белла, Е. Тоффлера, Дж. Гелбрейта, У. Ростоу, П. Друкера, М. Кастельса, а також теорії інформаційного суспільства Дж. Ходжсона, Р. Кроуфорда, Ж. Сапіра, Т. Сакаї та інших. При цьому соціально-економічні чинники розвитку залучаються цими вченими до аналізу тільки тією мірою, якою вони пов'язані з технологічним прогресом. Так, Ж. Фураст'є вперше зв'язав індустріальне суспільство з істотним підвищенням ролі науки в його устрої в якості «первинної інтенції». Вчений виходить з тотожності науки і виробництва, а розвиток науки трактує, своєю чергою, як процес сайентизації виробництва та всього життя – його раціоналізацію та оптимізацію. Дж. Гелбрейт, досліджуючи інститути влади, корпорацій, профспілок, фінансових інституцій та конкуренції вивчає проблеми трансформації капіталізму. В своїй теорії технократії доводить необхідність передачі влади «від капіталу організованому розуму». Д. Белл в своїй теорії постіндустріального суспільства головними суспільними інститутами нового суспільства бачить університети, оскільки теоретичне знання займе центральне місце у визначенні політики держави.

В теоріях інформаційного суспільства, що розвиваються в межах інституціоналізму, розглядаються проблеми та протиріччя формування інформаційної економіки в умовах прискореного науково-технологічного розвитку. Прихильники зазначеної теорії розмірковують про виникнення нового співвідношення економічного зростання та розвитку в інформаційному суспільстві, де зростання не гарантує розвитку й навпаки. Головним джерелом розвитку в такому суспільстві стають нові якості людини як споживача інформаційних благ. Так, Дж. Ходжсон при характеристиці суспільного розвитку надає першочергового значення знанням та відповідним соціальним інститутам їх використання. М. Кастельс вважає головним джерелом продуктивності інформаційного суспільства технологію генерування знань і обробки інформації [28, с. 39]. На відміну від Д. Белла, вчений в якості структурно-інституційних одиниць технологічного розвитку бачить не академічні кампуси, відірвані від матеріального виробництва, а сукупність технологічних інноваційних виробничих центрів, об'єднаних в «інноваційне середовище» [25, с. 365].

Японський економіст Й. Масуда доводить, що знання, інформація та способи їх обробки стають вирішальним фактором розвитку в нових умовах, а інформаційне суспільство він визначає як таке, в якому капітал, втілений у знаннях (knowledge capital) оцінюється економікою вище, ніж матеріальна форма капіталу (material capital) [26, с. 623]. Ф. Махлуп виявив роль індустрії знань у формуванні людського капіталу і прискоренні соціально-економічного розвитку суспільства. У 1962 році він ввів в науковий обіг термін «knowledge-worker» (працівник інтелектуальної праці) та визначив риси нового типу працівника в постіндустріальну епоху: вміння оперувати інформацією та знаннями, незалежність від власності, висока мобільність, прагнення до самовираження й самореалізації. Вчений вперше визначив категорію «економіка знань», до якої він відніс сферу освіти, НДДКР, зв'язок, інформаційну діяльність та інформаційне машинобудування.

А. Тоффлер, Р. Кроуфорд, Т. Сакайя також наголошують на важливості знань та освіти в економічному розвитку та визначають тісний зв'язок між розвитком системи знань та глобальною конкурентоспроможністю. На думку прибічників цієї теорії, розвиток промисловості та сфери послуг спричиняє прогрес в науці, освіті, культурі, а їх досягнення реалізуються у піднесенні інформації та знань, перетворюючи їх в головний ресурс соціально-економічного розвитку. Так, Т. Сакайя вважає «революцією значення знання» (knowledge value revolution) суспільство нового типу, в якому відбуваються докорінні зміни соціально-економічної структури під впливом інформатизації. П. Друкер зазначає, що інформація сприяє швидкій заміні праці знаннями, тобто знання, подібно праці в марксистській теорії, сприяють створенню й самозростанню вартості. Отже, рідкість ресурсів індустріального суспільства в постіндустріальну епоху може бути заміненою на їх поширеність, що знімає гостроту головної економічної дилеми. Вчений показує, як у зв'язку з утвердженням суспільства організацій створюються умови економічної й соціальної рівності.

В межах теорії інформаційного суспільства існує також підхід, який базується на дослідженні проблем побудови системи цінностей, адекватних «технотронній ері» та поєднуючих інтелектуальні та морально-етичні начала в людині, що враховують необхідність діалогу науково-технічної та філософсько-гуманітарної культури. В рамках цього підходу виділяються праці А. Турена та Ф. Фукуяма, які приділяють значно більшу увагу соціально-економічним та правовим складовим розвитку. Так, А. Турен, розглядаючи останній, розмежовує його стадії не стільки у відповідності до еволюції техніки, а й залежно від зміни характеру підпорядкування індивіда та влади. Вчений показує, що разом із рухом до постіндустріалізму відбувається демодернізація суспільства, пов'язана з пригніченням владою свободи індивіда та зазначає, що суспільство прогресує лише в тому випадку, коли знаходить гармонізує розвиток людини й суспіль-

ства. Ф. Фукуяма доводить, що проблеми, породжені швидким економічним зростанням (збільшення бідності й нерівності, загальні культурні зрушення тощо) породжують «великий розрив», тобто негативні зміни соціального капіталу, що впливають на подальші темпи економічного зростання країн та на поглиблення розриву між країнами. Все це породжує необхідність державного стимулювання його зростання соціального капіталу [4].

Висновки. Як бачимо, представники різних течій та напрямів теоретичної економічної науки здійснювали аналіз факторів суспільного розвитку, демонструючи значну розбіжність поглядів в цьому питанні. Так, одна група вчених аналізує пріоритетно внутрішні (економічні) фактори й інститути – землю, продуктивні сили, поділ праці, нагромадження капіталу тощо. До неї можна віднести, наприклад, А. Маршалла (вважав головними факторами економічного зростання економічну свободу, конкуренцію), В. Парето (структурні зрушення в економічній системі), М. Фрідмена (стабільність грошової маси) та багатьох інших. Друга група вчених зосереджує свою увагу виключно на неекономічних факторах та інститутах – історичні фактори, географічне становище, психологія, право, держава, мораль, знання, інтелект тощо та вважає їх визначальними. До цієї групи вчених можна віднести представників німецької історичної школи, інституціоналізму, неoinституціоналізму. Третя група використовує комплексний аналіз як економічних, так і неекономічних факторів економічного розвитку. Серед них К. Маркс (вважав головними факторами економічного зростання протиріччя між виробничими відносинами, що склалися, та формою розвитку продуктивних сил), Т. Мальтус (вважав джерелом економічного прогресу приватну власність та вільні ринки за умови контролю народжуваності), Дж.С. Міллль (розум, приватна власність та суспільні інститути), А. Пігу (конкуренція, держава), Дж.М. Кейнс (ефективний попит, психологія, державне регулювання) та інші. Все це свідчить про відсутність комплексного підходу до визначення вирішальних рушійних сил соціально-економічного розвитку суспільства, що ускладнює завдання дослідити їх основні компоненти в епоху постіндустріалізму. Отже, дане питання потребує глибшого теоретичного осмислення, оскільки визначення сутності, джерел і форм прояву нового етапу суспільного розвитку відкриває перспективи для глибшого розуміння його особливостей як середовища, в якому протікає весь комплекс соціально-економічних відносин суспільства на сучасному етапі.

Бібліографічний список:

1. Sombart W. Die Juden und das Wirtschaftsleben, Duncker und Humblot, München und Leipzig, 1918 [1911].
2. Вебер М. Протестанська етика і дух капіталізму. Київ : Основи, 1994. 261 с.
3. Veblen Th. The Theory of the Leisure Class. New York: Macmillan, 1899. URL: <https://archive.org/details/theoryleisurecl01veblgoog>
4. Fukuyama F. Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity. Free Press, 1995.

- North D. Structure and Change in Economic History. New York : Norton & Company Inc., 1981. 214 p.
- Coase R.H. The Firm the Market and the Law. Chicago: The University of Chicago Press, 1988.
- Вільямсон О. Економічні інституції капіталізму: фірми, маркетинг, укладання контрактів. Київ : Артек, 2001. 472 с.
- Buchanan J.M. The Limits of Liberty: Between Anarchy and Leviathan. Chicago, IL: University of Chicago Press, 1977.
- Чухно А.А. Становлення еволюційної парадигми економічної теорії. Київ : Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2007. 712 с.
- Башнянин Г.І. Економічні системи: проблеми структуризації і типологізації. Львів : Коопосвіта, 1999. 220 с.
- Литвиненко Н.І. Інституціональні складові соціально-економічного розвитку країни: монографія. Дніпро : НГУ, 2015. 310 с.
- Пилипенко Г.М. Інституціональні чинники співвідношення державної та ринкової координації економічної діяльності: монографія. Дніпро : НГУ, 2012. 293 с.
- Прутська О.О. Інституціоналізм і проблеми економічної поведінки в перехідній економіці. Київ : Логос, 2003. 256 с.
- Степаненко С.В. Інституціональний аналіз економічних систем (проблеми методології): монографія. Київ : КНЕУ, 2008. 312 с.
- Condorcet J. Esquisse d'un tableau historique des progres de l'esprithumain. Paris, 1795. URL: https://preserver.beic.it/delivery/DeliveryManagerServlet?dps_pid=IE6912033.
- Smith A. The Theory of Moral Sentiments. Scotland: printed for Andrew Millar, in the Strand; and Alexander Kincaid and J. Bell, in Edinburgh, 1759.
- Мальтус Т. Дослідження закону народонаселення. Київ : Основи, 1998. 535 с.
- Mill J.S. Principles of political economy with applications to social philosophy. Indianapolis/Cambridge: Hackett Publishing Company, Inc., 2004.
- Маркс К., Енгельс Ф. Твори. 2-ге вид. Київ : Держ. вид-во політ. літ. УРСР, 1963. Т. 25. Ч. I. 554 с.
- Kautsky K. Die Diktatur des Proletariats. Wien, 1918.
- List F. Das nationale System der politischen Ökonomie. Berlin: Hobbing, 1930.
- Marshall A. Principles of Economics. Vol. 1 (First ed.). London: Macmillan, 1890.
- Шумпетер Й. Капіталізм, соціалізм і демократія. Київ : Основи, 1995. 528 с.
- Olson M. Power and Prosperity: Outgrowing Communist and Capitalist Dictatorships. New York: Basic Books, 2000.
- Castells Manuel. The Rise of the Network Society, The Information Age: Economy, Society and Culture. Vol. I. Cambridge, Massachusetts; Oxford, UK: Blackwell, 1996.
- Masuda Y. Computopia. The information Technology Revolution. Oxford, 1985.
- North D. (1981) *Structure and Change in Economic History*. New York: Norton & Company Inc.
- Coase R.H. (1988) *The Firm the Market and the Law*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Viliamson O. (2001) *Ekonomichni instytutsii kapitalizmu: firmy, marketynh, ukhadannia kontraktiv* [Economic institutions of capitalism: firms, marketing, contracting]. Kyiv : Artek.
- Buchanan J.M. (February, 1977) *The Limits of Liberty: Between Anarchy and Leviathan*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Chukhno A.A. (2007) *Stanovlennia evoliutsiinoi paradyhmy ekonomichnoi teorii* [Formation of the evolutionary paradigm of economic theory]. Kyiv: Kyiv. nats. un-t im. T. Shevchenka.
- Bashniyanyn H.I. (1999) *Ekonomichni systemy: problemy strukturyzatsii i typolohizatsii* [Economic systems: problems of structuring and typology]. Lviv: Kooposvita.
- Lytvynenko N.I. (2015) *Instytutsionalni skladovi sotsialno-ekonomichnoho rozvytku krainy: monohrafiia* [Institutional components of the socio-economic development of the country: monograph]. Dnipro: NHU.
- Pylypenko H.M. (2012) *Instytutsionalni chynnyky spivvidnoshennia derzhavnoi ta rynkovo koordynatsii ekonomichnoi diialnosti: monohrafiia* [Institutional factors of the ratio of state and market coordination of economic activity: monograph]. Dnipro: NHU.
- Pruvska O.O. (2003) *Instytutsionalizm i problemy ekonomichnoi povedinky v perekhidnii ekonomitsi* [Institutionalism and problems of economic behavior in a transition economy]. Kyiv: Lohos.
- Stepanenko S.V. (2008) *Instytutsionalnyi analiz ekonomichnykh system (problemy metodolohii): monohrafiia* [Institutional analysis of economic systems (problems of methodology): monograph]. Kyiv: KNEU.
- Condorcet J. (1795) *Esquisse d'un tableau historique des progres de l'esprit humain*. Paris. Available at: https://preserver.beic.it/delivery/DeliveryManagerServlet?dps_pid=IE6912033.
- Smith A. (1759). *The Theory of Moral Sentiments*. Scotland: printed for Andrew Millar, in the Strand; and Alexander Kincaid and J. Bell, in Edinburgh.
- Maltus T. (1998) *Doslidzhennia zakonu narodonaselennia* [Study of population law]. Kyiv: Osnovy.
- Mill J.S. (2004) *Principles of political economy with applications to social philosophy*. Indianapolis/Cambridge: Hackett Publishing Company, Inc.
- Marks K., Enhels F. (1963) *Tvory* [Writings]. 2-he vyd. Kyiv: Derzh. vyd-vo polit. lit. URSR. Vol. 25, part I.
- Kautsky K. (1918) *Die Diktatur des Proletariats*. Wien.
- List F. (1930) *Das nationale System der politischen Ökonomie*. Berlin: Hobbing
- Marshall A. (1890) *Principles of Economics*. Vol. 1 (First ed.). London: Macmillan.
- Shumpeter Y. (1995) *Kapitalizm, sotsializm i demokratiia* [Capitalism, socialism and democracy]. Kyiv: Osnovy.
- Olson M. (2000) *Power and Prosperity: Outgrowing Communist and Capitalist Dictatorships*. New York: Basic Books.
- Castells M. (1996) *The Rise of the Network Society, The Information Age: Economy, Society and Culture*. Vol. I. Cambridge, Massachusetts; Oxford, UK: Blackwell.
- Masuda Y. (1985) *Computopia. The information Technology Revolution*. Oxford: Blackwell.

References:

- Sombart W. (1918[1911]) *Die Juden und das Wirtschaftsleben*, Duncker und Humblot, München und Leipzig.
- Veber M. (1994) *Protestanska etyka i dukh kapitalizmu* [Protestant ethics and the spirit of capitalism]. Kyiv: Osnovy.
- Veblen Th. (1899) *The Theory of the Leisure Class*. New York: Macmillan. Available at: <https://archive.org/details/theoryleisurecl01veblgoog>
- Fukuyama F. (1995) *Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity*. Free Press.